

“Hürriyet” ve “Hürriyet Kurbanları” Eserleriyle İhsan Adlî Bey

Müzeyyen Buttanrı*

“Hürriyet” ve “Hürriyet Kurbanları” Eserleriyle İhsan Adlî Bey

“Hürriyet” kelimesinin, özellikle II. Meşrutiyet döneminin hukukçu, şâir ve yazarlarından olan İhsan Adlî tarafından üzerinde ısrarla durulan bir kavram olduğu görülmüştür. Öğretici amaçla yazdığı “*Hurriyet*” ve kendi hayatının bir dönemini ve özellikle İttihat ve Terakkicilerin gerçek yüzlerini anlattığı “*Hurriyet Kurbanları*” adlı eserleri bugünün okuyucularına bu çalışma ile tanıtılmak istenmiştir.

Anahtar Sözcükler: İhsan Adlî, II. Meşrutiyet, “*Hurriyet*”, *Hurriyet Kurbanları*”

Two Works by İhsan Adli Bey: Hürriyet” and “Hürriyet Kurbanları

The term freedom has been worked on commonly by the authors of Second Constitutional period, especially İhsan Adlî. In this study, we tried to introduce his two works, *Hurriyet*, written for pedagogical purposes, and *Hurriyet Kurbanları*, a work aims to reveal the secrets of the members of Union and Progress Party.

Key Words: İhsan Adlî, II. Meşrutiyet (The Second Constitutional Period), “*Hurriyet*”, *Hürriyet Kurbanları*”

* Yard. Doç. Dr., Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.
mbuttanri@ogu.edu.tr

Giriş

Özellikle II. Meşrutiyet'in ilânı ile “*meşrutiyet*” = “*hürriyet*” olarak algılanmış, yazarlarımız bu dönemde “*hürriyet*” kavramı üzerinde çokça durmuşlar ve “*hürriyet*” adını pek çok esere başlık yapmışlardır. Yazar *İhsan Adlî* de bir hukukçu olarak bu kavram üzerinde öğretici bir eser olan “*Hürriyet*”i yazarak gerçek hürriyetin ne olup ne olmadığını, hürriyetin sınırlarının nereye uzandığını halka tanıtmak istemiştir. Fransa’da yayınlanan “İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi” ile yeni “Kanun-i Esasî”nin maddelerini de karşılaştırarak hürriyet üzerinde duran *İhsan Adlî*’nin bu eseri yazmaktaki amacı halkı aydınlatmaktır. “*Hürriyet*” kavramı günümüzde de açıklanmasına zaman zaman ihtiyaç duyulan kavramlardandır. Arap harfleriyle 1914’te yazılan bu eseri, Türk edebiyatındaki fikir hareketlerini besleyen kaynaklardan biri olması ve yazarının “*Hürriyet Kurbanları*” isimli bir tiyatro eseri yazarı olması sebebiyle değerli kabul ettik. Yazar *İhsan Adlî*, hayatının bir dönemini anlattığı tiyatro eserinde, “*hürriyet*”i benimsemesinin, hakkında yazılar yazmasının kendi hayatında hangi bedellerin ödenmesine sebep olduğunu gözler önüne sererek meşrutiyet döneminin panoramasını çizmiştir. Bu tiyatro eserindeki olayların gerçekliği, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulduğumuz on belgeyle de doğrulanmaktadır.

Biz bu çalışmamızda *İhsan Adlî*’nin *Hürriyet* adlı öğretici eseri ile onun hayatını anlattığı *Hürriyet Kurbanları* adlı tiyatro eserini tanıtmaya çalışacağız. *İhsan Adlî*’nin eserlerinin dili hem bir öğretici eser, hem de sahnede oynanması düşünülen bir tiyatro oyunu için oldukça ağırdır.

Hürriyet kavramı, beraberinde hak adalet, eşitlik gibi diğer kavramları da barındırır. Fransız ihtilâli (1789) ile *eşitlik*, *milliyetçilik* kavramlarıyla birlikte ortaya atılan “*hürriyet*” kelimesi, Arapça “*hür*” kelimesinden türetilmiştir. Şemsettin Sami bu kelimeyi “esir ve köle olmayıp kendine malik ve müstakil olma, azatlık”¹ olarak tanımlanır.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması metninde “*liberi*” kelimesi, Türkçe metinde Farsça “*serbestî*” olarak karşılanmış; zaman zaman “*hür*” kelimesi yerine “*âzâd*” kelimesi kullanılmıştır. Avrupa’da olduğu gibi İslâm dünyasında da temel insan haklarından veya vatandaşlık haklarından biri olan *hürriyet*, Tanzimat döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. 19. yüzyıldan itibaren de *serbestî* yerine kullanılmaya başlanan *hürriyet* kelimesi, bir kavram olarak herkesi büyülemiş, pek çok edebî, siyasî ve fikrî yazıya konu olmuş, bu başlığı taşıyan dergi ve gazeteler çıkarılmış, partiler kurulmuş, hatta eserler yazılmıştır.²

¹ Şemsettin Sami, *Kamus-ı Turkî*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1989, s. 546

² *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C. 18, s. 502-504.

"*Hürriyet*" kavramı Türk şiir sözlüğüne 22 Ağustos 1870'de hürriyet ve meşrutiyet idaresinin kurulması arzusuyla "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"ne katılan Mehmet Âyetullah Bey ile girmiştir.

"Zulme, baskıya karşı hürriyet mücadelesini sembolize eden Fransız millî marşı '*Marseillaise*'in Türkiye'de tanınması bizde bu fikirlerin uyanmasında etkili olmuştur. Bu marş, Osmanlı toplumunda önce musikî olarak tanınmış, daha sonra da Namık Kemal tarafından 1869'da '*Hürriyet*' adlı makalesinin içinde ilk kıtasının Türkçe'sini neşretmesiyle metni hakkında bilgi sahibi olunmuştur. 1870'de Fransa-Almanya savaşı üzerine Türk gazetelerinde bu marş ile ilgili pek çok yazı yazılır. "Alman-Fransız savaşının aktüel haline getirdiği '*Marseillaise*' etrafında Türk çevrelerinde uyanan alâka ve merak, onun Türkçe'ye çevrilmesinde etkili olmuştur. Mehmet Âyetullah Bey manzum olarak ilk tam tercümesini neşretmiştir. (...) 1870 Türkiye'sinde henüz tercüme de olsa hükümdara, hükümdarlık müessesesine hücum eden ifadelerin neşri tam doğru olamamış ve müstebitleri, iktidar sahibi zâlimleri aşağılayan, onlara meydan okuyan '*Marseillaise*' tercüme bakımından ifadede pek çok değişikliğe uğramıştır."³

Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensupları tarafından 1868-1870 yılları arasında Londra ve Cenevre'de yayınlanan "*Hürriyet*" adlı gazete, "devlet, hukuk, millet, İslâm, halk, kanun, hürriyet ıslah, zulüm, medeniyet meşveret, şeriat vb." kavramları üzerine çokça durmuştur. Hürriyet, pek çok Tanzimat yazarımızın üzerinde düşündüğü, fikir yürüttüğü bir kavram olmuştur.

Hürriyet, İkinci Meşrutiyet döneminde bir siyasî partiye de ad olmuştur. İttihat ve Terakkî iktidarına karşı Türk siyasî tarihinin ilk büyük muhalefet partisi "*Hürriyet ve İtilâf Fırkası*", 21 Kasım 1911'de kurulmuştur. Bu fırka, İttihat ve Terakkî'nin meclisteki hâkimiyetine son vermiş ve ilk kez parlamenter sistemin çalışmasını sağlamıştır.

İşte başlangıçta İttihat ve Terakkîcilerden olan daha sonra onlara ters düştüğü için bu partinin karşısında yer alan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na dahil olup, bu partiden mebusluk için adaylığını koyan ve bu yüzden de İttihat ve Terakkî'nin gazabına uğrayan İhsan Adlî Bey de II. Meşrutiyet devrinin "*hürriyet*" üzerinde en çok düşünen yazarları arasındadır. "*Hürriyet*" adlı bir kitabın yanı sıra, "*Hürriyet Kurbanları*" adlı bir de piyes yazar. Bir hürriyet kurbanı olarak gördüğü kendi hayatını anlatan bu piyes, yazarının eserin önsözünde belirttiğine göre (s. 6) birinci perdesi hariç, tamamen gerçek olaylardır. Yazar hakkında en geniş bilgiyi bu eserden öğrenmekteyiz.

³ Ömer Faruk Akün, "La Marseillaise' in Türkçede En Eski Manzum Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXII, İstanbul, s. 137 (s. 121-141).

Hem II. Abdülhamid devrinin, hem de İttihatçıların zulümlerine uğrayan İhsan Adfî, kendisini gerçek bir mazlum olarak görür. İttihat ve Terakki'nin dikkatlerini üzerine çeken ve bu partinin zulmüne uğrayan bir hürriyet-zede olan İhsan Adfî, “*Hürriyet Kurbanları*” ve “*Hürriyet*” adlı eserleriyle devrin belgeselini de vermiştir.

“Hürriyet” ve “Hürriyet Kurbanları” Eserleri ile İhsan Adfî

1. “Hürriyet”

II. Meşrutiyet döneminin önemli kalem sahiplerinden ve hukuk mektebi mezunu olan İhsan Adfî, “*Hürriyet*”⁴ adlı risalesini, halkı “hürriyet”, yani “meşrutiyet idaresi ve onun sağladığı haklar” konusunda aydınlatmak amacıyla yazmıştır. Devrinde de “Meşrutiyet”, hürriyet olarak anlaşılmaktadır. Kanun-i Esasî hükümleriyle Fransız İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nden örneklerle açıklamaya çalıştığı meşrutiyet idaresi ve sağladığı haklar, elli beş sayfalık bu eserde konu edilmiştir. Biz, eserin muhtevasına sadık kalarak ancak bugünkü okuyucuların rahatça anlayabileceği bir Türkçe ile bu eseri açıklamaya çalıştık. Eserin kapağı şöyledir:

HÜRRİYET

İhsan Adfî

“Hak ve vazife kardeşirler. Hürriyet onların ortak anasıdır.”

Viktor Kuzen

Sahibi ve neşredeni Şehbal Kütüphanesi,

Bab-ı Ali Caddesi, Numara 42, Dersaadet (İstanbul), 1330'da (1914)

Matbaa-i Hayriye ve Şürekası tarafından basılan eserde konular şu başlıklar altında toplanmıştır:

Maddî ve manevî hürriyet ve bunların birbiri üzerine tesiri, hayvanlarda maddî faaliyetler, insan ve hayvan arasındaki fark, hürriyet hak ve vazifinin esasıdır, siyasi hürriyet, şahsiyetin korunması, vicdan ve mezhep hürriyeti, geçmişte vicdan esareti, fikir hürriyeti, konuşma hürriyeti, toplanma hürriyeti, miting.

Yazar, eserin “Önsöz” diyebileceğimiz ilk sayfasında özetle şöyle demektedir:

“Milletimiz yol göstericiye muhtaçtır. Her vatanseverin bu, ilk görevidir. Bu nedenle ‘İrşad Kütüphanesi’ni kurdum. Bugünden itibaren milletime küçük-büyük bazı eserler hediye edeceğim. Bizde ciddî eserlere rağbet olmadığı iddia ediliyor. Halbuki yazarlarımız halkın maarif ve irfan seviyesini dikkate alır ve

⁴ İhsan Adfî, *Hürriyet*, Şehbal Kütüphanesi, Dersaadet, 1330.

eserlerini ona göre yazarlarsa, sanıyorum ki pek çok okuyucu bulacaktırlar. Ben buna inanarak işe başlıyorum. Boş eserden hakikî bir fayda mümkün değildir. Bu nedenle açık ve sade bir üslûpla art arda yayınlanacak risale ve kitaplarımın ilmî esaslar içermesine çalışıyorum. Bu acizane eserlerimi bir nebze dikkatle okuyacak okuyucularım ondan kendileri için ciddî bir zevk alacak ve istifade edeceklerdir. Şimdilik seçtiğim ve memleket için çok gerekli olduğunu addettiğim konuları bir araya getirmek mümkün olduğu halde, açık, küçük ve sevimli risaleler şeklinde okuyucuya sunmayı uygun gördüm. Bu usulün beğenileceğinden eminim. Giderek daha büyük ve daha ciddî eserler neşredileceğine inanıyorum (s. 2-3).” 25 Ağustos 1912

Yazar, dördüncü sayfada okuyucularına özetle şöyle seslenir:

“Memleketin ciddî eserlere ihtiyacını dikkate alarak kütüphanemiz bugünden itibaren genç neslin faydalanabileceği ciddî eserler ve risalelerin neşrini bir görev sayıyor. Bu sebeple seçkin hukuk mezunlarından ve kalem sahibi ve Meclis-i Âyân Evrak Müdürü ben İhsan Adlî, *Kütüphane-i İrsâd* adı altında yayınlamayı düşündüğümüz eserleri birbiri ardınca neşredebektir. Halkımızın hacmi küçük ancak içeriği kıymetli eserleri büyük bir hevesle karşılayacağına şüphemiz yoktur.”

Şehbal Kütüphanesi

Bu girişten sonra “*hürriyet*” kelimesinin çeşitli anlamları ve türleri olduğunu söyleyen yazar İhsan Adlî, *hürriyeti* önce *maddî* ve *manevî hürriyet* diye ikiye ayırıyor. ‘İrade-i cüzziye’ yani iki şeyden birini seçme kudretine ‘manevî hürriyet’; harici hareket hakkına da “*maddî hürriyet*” denir diye tanım yapar ve bu konuyu açıklamak için ‘Mecnun’u örnek verir. Eğer hapsedilmediyse onun *maddî hürriyete* sahip, ancak *manevî hürriyetten* yoksun olduğunu söyler. Çünkü hapse giren bir insan, *maddî hürriyetten* yoksundur. Yaptığı işleri tasarlamaz, onun faaliyetleri irade dışıdır (s. 6).

Maddî ve *manevî hürriyetin* birbirini etkilediğini, *maddî hürriyete* sahip olmayan kişinin *manevî hürriyeti* de olamayacağını söyleyen yazar, *maddî* olarak hür olan insanların geniş tasavvurlarda bulunması ihtimalinin daimâ yüksek olduğunu söyler. “İstibdatla yöneltlen hükümetlere tâbi olan fertlerin fikir olarak gelişmemesine sebep, *maddî hürriyetten* yoksun olmalarıdır. Onlar istibdat altında yaşadıkça yüce fikirlere sahip olamazlar. Sınırlı güçleri arasında sınırlı düşünürler. Haklar genişledikçe düşünce sınırları da genişleyecektir.” der.

“Hayvanlar, Darwin ve Herbert Spenser’in dediği gibi içgüdüsel olarak hareket ederler. Meselâ aç bir kurdun hayatı tehlikesi yoksa, avına pervasızca saldırmasında onu yönlendiren güç, tabiattır. Onun serbest hareketini tabiat bahşetmiştir. Ancak çoban ve köpekleri görünce durum değişir. Kurdun etrafını köpekler

sarar, çoban da onlara yardım ederse kurt yaralanır, düşer. O halde hayvanların serbest hareketlerini sınırlayan güç, yine maddî bir galip güçtür. İnsanı hayvanlardan ayıran akıl ve muhakemedir. Hayvan hisseder ama akıl edemez. Hayvan içgüdüsel hareket ederken, insan cüz'i irade ile hareket etmektedir. İnsanı şahsî menfaatlerinin karşısı olan vazife ve fedakârlığa yönlendiren hep hür iradedir. Akıl uygun görmediği bir arzuyu nefislerinden uzaklaştıramayanlar hür değildir. Bu hürriyet, tabii ki manevî hürriyettir. Müstebitlerle aşırı hırslı kişiler, sonsuz bir serbestî isterler. Bu, onların arzu ve isteklerine esir olduklarını gösterir. Onların bu hareket serbestliği, hayvanî faaliyetlerinden başka bir şey değildir (s. 10). Müstebit bir kurttur. Onun indinde ne hayat, ne de mülkiyet hakkı vardır. Her yerde dolanır. Zayıf bulduğu her mahluku parçalar. Sadece karnını doyurmak için değil, çünkü çobansız ve köpeksiz bir sürüye rast gelirse bir tek hayvan kalmayınca kadar hepsini telef etmeye çalışır. Çünkü o bir yırtıcı hayvandır, çünkü her şeye gerekli bir sebep aramak ancak akıllıların işidir.

Cahil ve irade terbiyesinden yoksun olanlar, bu âlemin en zararlı, ihtiraslı hayvanından sayılırlar. Onlar karşısında zayıflık gösterilir ya da onlar ihmal edilirlerse o nispette hücum eder ve tahripten çekinmezler.

Kısaca akıl, insanı hayvandan ayıran en kıymetli vasıtaadır. O kullanılmazsa, insanın hayvandan farkı kalmaz.”

Yazar, insanların hayvanî zararlarını sınırlayan kanunlar konulduğunu, kanunun olmadığı veya bilinmediği yerlerde müşterek kuvvet kullanmaya şiddetle ihtiyaç olduğunu söyler.

“Bazen bir mülkte başlayan ihtiras azgınlığı o kadar etkileyici bir hal alır ki, genel bir gayretle onun önüne set çekilmesi gerekir. Bazen bir taraftan sel baskınına maruz kalan bir köy halkı müşterek bir faaliyette bulunarak bir set inşa ederse, gelecekte meydana gelecek hasardan kurtulmuş olur. Aksi halde hasardan kurtulmak şöyle dursun, bir köyün, bütün bir kasabanın, hatta bütün bir memleketin sular, çamurlar altında mahvolacağına şüphe yoktur. Akıl, maddî hürriyete gereklidir, manevî hürriyet ise akıl ve muhakemeden doğar.”(s. 12)

“*Hürriyet, hak ve vazifenin esasıdır.*” (s. 13) diyen yazar, “İnsan her konuda hür olmalıdır. Zorlama, vazifenin ahlâkî ve hayırlı sonuçlarını ortadan kaldırır. Bu nedenle tasavvurdan öteye gitmeyen noksan bir irade, maddî cezaî sorumluluğundan kurtulmuş olur.” der. Daha sonra siyasî hürriyet üzerinde duran İhsan Adlî, Fransızların 1793 tarihli insan hakları be;annamesinin altıncı maddesinde hürriyetin mükemmel bir tarifinin yapıldığını söyler: “*Hürriyet, insanın başka haklara zararı olmayan her şeyi yapma kudretidir.*”

“Hürriyetin esası tabiat, kaidesi adalet, muhafazası kanundur; ahlâkî hudutları ise şu sözde saklıdır: ‘*Sana yapılmasını istemediğin şeyi bir başkasına yapma!*’(s.

14) Hürriyet bir başka deyişle ‘*Yapabildiğini yapmaktır.*’ Ancak bu tarif ile hakkı iptal ve kuvvete feda etmiş oluruz. Bu düstur, hayvaniyetin insaniyete galebesi demektir. Yapabildiğini yapmak, insan zihnine özge bir kaide olamaz. Hedef ve gayemiz, insanlığın kemalidir. İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinde görüldüğü üzere hürriyetin tanımı birtakım hukuka dayandırılmıştır. Kısaca hak, insanların eşit olarak sahip olmaları gereken hürriyet, olgun hareketlerdir. O halde hürriyetin kendisi de bir haktır, daha doğrusu esas haktır. Viktor Kuzenin tabirince ‘*Hürriyet, vazife ve hakkın anasıdır.*’, diyebiliriz. ‘*Hürriyet hakkı, her şeyi yapmak, insanın kudret ve yetkileri dahilinde bulunmaktır.*’

Hürriyetin esası tabiidir. J. Jak Russo, ‘*İnsan hür doğar, fakat her yerde zincirler içindedir.*’ demiştir. Hür doğmak, esir doğmamaktır. Bir kısım insanlar için hayatta esareti kabule yakışır gösteren görüş ne olabilir?

İnsan yeryüzünde mevcut bütün hayvanları kendisine bağlamış, esir etmiştir. Bunu akli ve üstün kuvvetleri sayesinde yapmıştır. O halde fazla akıl, fazla kuvvet sahibi olanların, zayıfları âdetâ hayvanlar gibi esir etmek istemesi tabii olmaz mı?

Hürriyet ve adalet fikrinin insanlar arasında yayılması, ancak bir-iki asırlık meseledir. Halbuki kutsal kitaplarda söylenilene göre Adem’in yaradılışından bu yana 6-7 bin sene geçmiştir. Hele arz âlimlerinin tetkiki ve son keşiflerden insanlığın yüz binlerce senelik bir geçmişinin olduğu anlaşılmaktadır. Yazılan eserlerden beşeriyetin ilk düsturunun hak değil, kuvvet olduğu anlaşılmaktadır. Kuvvetliler, zayıfları ezdiler. Nitekim hâlâ da o suretle ezen ve ezilenler pek çoktur (s. 16).

Hayat ve maişet için kavga düsturunu keşfeden insan, bu kavganın insanlar arasında hak ve vazife fikrinin vahşi bir şekilde ortaya çıkıp sürüp gitmesini gerekli görecektir ve gösterecek kadar kötü düşünceli olamaz.” (s. 17)

İhsan Adlî, J. J. Russo’dan “*En kuvvetli, dâima hâkim kalmak için aslâ kâfi derecede kuvvetli değildir; meğer ki kuvvetini hakka, itaatini vazifeye döndürmüş olsun.*” sözünü alarak âlemde hiçbir şeyde sebat olmadığını, kuvvetin bir an için zaafa dönüşebileceğinin ihtimal dahilinde olduğunu, bu ihtimale dayanarak insanda “toplumsal bir mukavele” fikri meydana geldiğini söyler.

Adlî, “Gerek maddî ve gerekse manevî bakımından aralarında eşitlik olmayan insanlardan bir çok zayıf ve düşkün vücutlar çıkıp da ‘Ey halihazırdaki kuvvet ve azametini güvenip de bizi dâimâ boyunduruk altında yaşamak, daha doğrusu öldürmek isteyen hemcinslerimiz! Düşünmüyor musunuz ki bu âlem, her an değişmektedir. Bugünkü kuvvetinizin yarın zaafa dönmesi mümkündür. O zaman kuvvetçe size hükmedecek olanlar, şu bizim halimizden beter (çünkü sizin, fazla olarak uyandırdığınız bir intikam hissi vardır)’bir esaret ve felâkete terk ederler.

Gelin bize kıymayın! Dünyaya gelmişiz, hepimiz yaşamak isteriz. Zayıf kuvvetli kimse kimsenin hayatına kast etmesin. Sonra madem ki hayat harekete ve hareket hürriyete bağlıdır ve her birimiz bu zorunlu ihtiyaç içindeyiz, birbirimizin hürriyetine riayet edelim. Her ne kadar yaradılışımız eşit değilse de asıl haklarımız nedeniyle yekdiğerimize eşitlik tanıyalım.’ diyemezler mi?” (s. 18) der.

Yazar, kuvvetlilerin ne kadar kuvvetli olurlarsa olsunlar, zayıfların birleşmesi karşısında dayanamayacaklarını, kuvvetlinin zulmü karşısında daimâ müşterek bir hareketin bulunmasının mümkün olacağını ifade eder.

“*Güçlünün kuvveti kendi kuvveti değil, bizim ona tahsis ettiğimiz güçten gelmektedir. Yoksa tek başına yüz binlere, milyonlara hükmedemez. Ona tahsis etmekle kendimizi çaresiz, zayıf bırakmış oluyoruz. Artık bu hakikatleri biliyoruz. O halde geliniz sizinle bir antlaşma yapalım. Her birimizin hürriyeti, hal ve gelecek itibarıyla emniyet altına alınsın.*”

“*Meşrutî devletlerde kanun-i esasîler birer mukaveleden başka bir şey değil.*” diyen yazar, sonuç olarak “*İnsanı hür yaşamaya götüren tabiattır.*” demektedir. İnsan, tabiatın kendine hediye ettiği bu yüce mevkii idrak ettikçe esareti nefsine zul görmeye başlar ve hürriyeti elde etmek için gerekirse hayatını vermekten çekinmez.” der (s. 20).

“*Hürriyetin kaidesi adalettir. Hürriyetten maksat, adaleti temindir.*” diyen ve adaletin ne olduğu üzerinde duran yazar onu şöyle tanımlar: *Hakka tamamıyla riayettir.*

Hürriyet, hareket kudreti demekse, biz kudretin maddiyat ile ilişkisini dikkate almak zorundayız. Herkes sahip olduğu maddî kudret ile istediği gibi hareket ederse, bundan zayıflar zarar görür ve ortada ‘*hakka riayet*’ veya başka bir tabirle ‘*adalet*’ fikri kalkar (s. 21). İngiliz filozoflarından Hobbes, insanda başkasına zarar verme arzusunun irsî olduğunu, insanlar arasında bir sosyal mukavele olmadıkça, her ferdin diğerlerinin arzularına nispetle kendi keyif ve arzusuna göre hareket etme yetkisine sahip olduğunu iddia etmektedir. İnsanlık tarihine bakılacak olursa, baştan beri açık ya da kapalı bir sosyal mukavele mevcut olmadığını söyleyen yazar, insanlık yükselip olgunlaştıkça gerekli bu mukavenenin söz konusu edildiğini ve gerek meşrutî ve gerekse medenî devletlerde bu mukavenenin şu anda hazırlanmış olduğundan emin olduğunu söyler.

İnsanları eşit olarak hür saydığımız ve bu eşitliği bir kanun, bir anlaşma ile doğruladığımızda, maddî ve hayvanî kuvvetin yerine zihnî ve insanî bir kuvveti oturtmuş ve istisnasız olarak herkesi ona uymaya mecbur tutmak suretiyle maddeten zayıf olanları, maddeten kuvvetli olanların zulüm ve şerrinden korumuş oluruz. “*Hürriyetin muhafazası kanundur.*” diyen yazar, medenî ve hür milletlerin hürriyetlerini kanun-i esasîleriyle teminat altına aldıklarını ve bu kanun-i esasîler-

de şahsî hürriyetimizle ilgili iki madde olduğunu (9 ve 10. maddeler) söyler. "Her ulus, hürriyetlerini silâhlarıyla elde edip teminat altına almıştır. Yine her ulusun tarihinde zulüm ve istibdat vardır ve insanlar asırlardır kuvvete boyun eğmektedir." diyen yazar, yavaş yavaş insanlarda hürriyet fikrinin uyandığını, önce İngilizlerin, sonra daha parlak bir şekilde Fransızların (1789) daha sonra da bütün medenî ve gelişmiş ülkelerin esaret zincirlerini kırdığını ve hâlâ da kırmakta olduklarını belirtir.

Daha sonra bizim durumumuzu belirten yazar, "Nitekim biz de 10 Temmuz 1324'te hürriyet ilân ettik. Gazeteler Kanun-i Esasî'nin kabulünü padişahın bir lütfu olarak telâkki ve ilân etti. Halbuki bu lütuf değildir." der (s. 23). "Genç Türkler, kuvvetlerine pek güvenmedikleri için Kanun-i Esasî'nin ilânının 'ihsan-ı şahane' olarak telâkkisine itiraz etmemişlerdir. 'Hürriyet verilmez, alınır.' sözü doğrudur. Bir millet eşit ve kemal seviyeye gelmedikçe hürriyet onun için bir ma'na ifade etmez. Kanun, bir milletin hürriyetini korumaya ve elde etmeye vasıta olsa da gerçekte hürriyetin koruyucusu millettir."(s. 24)

Yazar daha sonra "*Hürriyetin hududu, hudud-ı ahlâkiyesi*" konusuna geçer. "İnsan hürdür. Başka haklara zararı olmayan her şeyi yapar. İnsanlarda hayvanlardan farklı olarak gelecek endişesi olduğundan halihazırda menfaatine olan davranışların gelecekte kendine karşı olacağını düşünerek bazı şeylerden vazgeçer. İnsanda bir akıl, bir ahlâkî şahsiyet vardır. Madem ki tabiat, akıl onu hürriyete sevk eder, bunu yalnız kendi için değil, bütün insanlık için istemeli. İnsanın akıllı, idrak sahibi yani ahlâkî bir şahsiyet olması, ahlâkî bir vicdana sahip bulunması itibarıyla "*Sana yapılmasını istemediğin şeyi bir başkasına yapma!*" düsturuna uyması gerekir. Bu kurala uymazsan bir başkası istemediğin davranışı sana yaparsa hangi esasa dayanarak şikâyet edeceksin?" demektedir (s. 28).

"*Şahsî hürriyet ve hürriyet çeşitleri*" üzerinde duran yazar, 1789 İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin birinci maddesini tekrar eder: "*İnsanlar hür ve hukuk bakımından eşit doğarlar ve yaşarlar. Toplumsal imtiyazlar ancak müşterek menfaatler esasına dayanır.*"

"İnsanlar -velev hukuken olsun- eşittirler, demekle, onların eşit olduklarını değil, belki eşit olmaları lâzım geldiğini anlamalıyız. Kanun-i Esasî'nin on sekizinci maddesinde şöyle demektedir:

Osmanlıların tamamı, kanun karşısında ve -din ve mezhepten başka- memleketin kanunları ve vazifelerinde eşittir." (s. 30)

"Toplumsal imtiyazlar ve mertebeler, anayasa bakımından bir ayrıcalığı lüzum görmez. Bir insanın sosyal mevki ve rütbesi ne olursa olsun diğerlerinin hürriyet haklarına tecavüz etmemekle yükümlüdür. (s. 31) Fazla hak sahibi olmak, fazla vazife sahibi olmaktır. Vazifeyi yerine getirme, hem ehliyete sahip olmayı hem de

mesuliyeti gerektirir. Bu nedenle bir hakimin, hüküm etme hakkına sahip olması, diğer fertlerin ona karşı mahkum olmasını gerektirmez. Kanun-i Esasî'nin üçüncü maddesi buna örnektir. Orada 'Memuriyetlerinden hariç ve sırf kendilerine ait her türlü davada vükelânın diğer Osmanlı fertlerinden asla farkı yoktur. Bu çeşit hususların mahkemesi, ait olduğu umumî mahkemede yürütülür.'" (s. 31)

Daha sonraki bölümde "*şahsî dokunulmazlık (masuniyet-i şahsiye)*" üzerinde duran İhsan Adlî, Kanun-i Esasî'nin dokuz ve onuncu maddelerinin bu konuda açıkça bilgi verdiğini ve burada "*Her Osmanlı şahsı dokunulmazlığa sahip ve diğerlerinin hürriyet haklarına tecavüz etmemekle mükelleftir.*" denildiğini ifade eder. "Bunun için kimse kimsenin kanunen bir suç teşkil etmeyen hareket ve davranışlarına müdahale edemeyeceğini 1789 İnsan Hakları Evrensel Beyanname-si'nden de örnekleyen yazar, ferdin hareketi bir suç teşkil ediyorsa, diğer fertlerin sadece şikâyet, ihbar hakkı vardır; onu cezalandırmak, yalnız devletin vazifesi ve yetkisi dahilindedir. Bu da kanunlarımızda belirtilen sınırlar dahilindedir (s. 32-33). Hiç kimsenin kanunların dışında bir bahane ile tevkif edilip cezalandırılmayacağı Kanun-i Esasî'mizde belirtilmektedir. Hiç kimse kanunen mensup olduğu mahkemeden bir başka mahkemeye gitmeye zorlanamaz, bunun aksi Kanun-i Esasî'de suçtur." der (s. 33).

Bir başka konuya (*kişisel hürriyet esasına dayanan diğer dokunulmazlıklar*) geçen yazar, bu konunun Kanun-i Esasî'nin yirmi dördüncü, yirmi beşinci, yirmi altıncı ve yüz on dokuzuncu maddelerini kapsadığını ifade eder. Yirmi dördüncü madde: "Müsadere, angarya, cereme yasaktır. Fakat muharebe sırasında usulen tayin olunacak vergiler, ve durumlar bunun dışındadır." Madde yirmi beş: "Bir kanuna dayandırılmadan vergi ve gümrük namıyla veya başka bir adla hiç kimseden bir akçe alınamaz." Madde yirmi altı: "İşkence ve diğer her çeşit eziyet katiyen ve tamamen yasaktır." Madde yüz on dokuz: "Postanelere emanet edilen evrak, sorgu hakimi veya mahkeme kararı olmayınca açılmaz." demektedir.

"*Şahsî Mülk Edinme Hakkı*" konusunda Locke'nin "Hükümet kuvveti, hiç kimsenin rızası olmaksızın bir parça mülkünü bile elinden alamaz. Çünkü mülkün korunması, hükümete bırakılmıştır. Bu yüzden insan cemiyete dahil olmuştur. Bu tarz, zarurî olarak mülk edinme hakkını gerekli kılar. Yoksa insanlar bir cemiyete dahil olurken, kendilerini cemiyete dahil olmaya sebep olan şeyi kaybetmiş olurlar." ifadesini tekrar eden yazar, bu konuda 1789 beyannamesinin on yedinci maddesini ve Kanun-i Esasî'mizin yirmi birinci maddesini örnek verir. Yirmi birinci maddede "Herkes sahip olduğu mal ve mülkten emindir. Umumî menfaatlerin lüzumu sabit olmadıkça ve kanun gereği kıymeti peşin verilmedikçe kimsenin sahip olduğu mal alınamaz." denilmektedir (s.34).

"*Mesken ve Menzilin Korunması*" başlığı altında yazar, Kanun-i Esasî'nin yirmi ikinci maddesini verir: "Osmanlı memleketlerinde herkesin mesken ve

menzili taarruzdan korunmuştur. Kanunun tayin ettiği durumlardan başka bir sebeple hükümet tarafından zorla hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez.”

Esasları 18. asrın iktisatçıları tarafından ortaya konulan serbest ticaret, çalışma serbestisi, sanayi serbestliği konusunda Kanun-i Esasî'nin on üçüncü maddesinde “Osmanlı tebaası kanun ve tüzükler dahilinde ticaret, sanat, ziraat için her türlü şirketler kurmaya izinlidir.” denilmektedir (s.35).

“*Vicdan ve Mezhep Hürriyeti*” konusuna değinen yazar, 1789 İnsan hakları beyannamesinin onuncu maddesinin “fikir ve vicdan hürriyeti”ne dair olduğunu söyler. İhsan Adlî, bu maddede “Hiç kimse fikir ve düşüncelerinden, hatta dinî düşüncelerinden, fikirlerinden dolayı tenkit edilemez. Ancak o fikirlerin tezahürleri kanunen tesis edilen düzeni ihlâl etmemelidir.” denildiğini ifade eder. Vicdan hürriyetinin şimdiki medenî asrımızda ihlâlî uygun olmayan bir tabii ve mutlak hak olarak telakki olduğunu söyler. “İnsan dinini, görüşlerini açıkça ortaya koyabilir. Bu onun hakkıdır. Fakat fikir ve kanaatlerini zorla kabul ettirmek isterse bu asla doğru olamaz. Eğer maksat bir adamı zorla ve istemeksizin sahte bir tarzda bir fikre sahip (!) görmek ise, bu ahmaklıktır. Farklı din ve mezheplere sahip insanların düşüncelerine saygı gösterilmesi gerekir. ‘Hakkı yok etmek isteyen hak olamaz.’ derler. Herkesin vicdan hürriyetine riayet edilmelidir. Belki bir mükemmel zaman gelecek ki bütün medenî insanlar, hak ve hakikati aynı kisvede görecekler ve iman birliğine sahip olacaklar; lâkin o mutlu günü beklerken herkesin fikir ve görüşünü beyanda hür ve serbest bırakmak lâzımdır. Esasen bu hürriyet, bu hürriyet ve vicdandır ki, insaniyeti, vahdet-i imana yönlendirir (s.38). ‘Ben söyleyeyim, sen istersen dinle, sen söyle ben istersem dinleyeyim!’ Hürriyetin düsturu budur. Muhafiz fikirlere tahammül gösterememek, yalnız kendi düşüncelerini başkalarına zorla kabul ettirmeye kalkışmak, medeniyetin, düşünen insanlığın uygun göremeyeceği taassup ve istibdattır.” der.

“*Mazide Esaret-i Vicdaniye ve Âkibeti*” başlığı altında yazar şöyle demektedir:

“Düşünenler, medenî insanlar, vicdan hürriyeti için çok çalışmışlar, pek çok kan dökmüşlerdir. Meselâ Yunanlı Sokrat, Allah’ın birliğini kabul ettiğinden dolayı hapis edilmiş, zehirlenmiştir. Hıristiyanlığın ilk yıllarında pek çok katliam yapıldı. Ancak sonraları Hıristiyanlığın kendisi vicdan hürriyetine mani oldu. Katolikler üzerinde fazlaca etkili olan papazlar, hükümdarlarını bile aforoz ettiler. Alman İmparatoru IV. Henry, kış kıyamet Roma’ya eşiyile giderek bir tek beyaz gömlekle üç gün üç gece papanın oturduğu şatonun kapısında af dilemeye mecbur oldu (s. 39). Luter ile Protestanlık ortaya çıktı. Avrupa’da mezhep kavgaları bu tarihte başladı ve Almanya’da otuz yıl muharebe edildi. Dinî taassubun en kanlı sayfaları Fransa’da IX. Şarl’ın zamanında oldu. Sen Bartelmi

Hadisesi (23 Ağustos 1572) meydana geldi. Protestanlar en korkunç biçimde boğazlanarak öldürüldüler. İspanya Kralı II. Philip, memleketi harap etti. Orta Çağdan başlayarak son zamanlara kadar bütün korkunçluğu ile devam eden ‘Engizisyon Mahkemeleri’nin batıda yapmadığı işkence, kötülük kalmadı. İspanya ve İtalya bu zulümlerin en müthiş iki sahası oldu. Özellikle İspanya’da önceleri taassup, sonraları da siyasî menfaatler yüzünden binlerce kişi ‘dinsizlik’ suçlamasıyla diri diri ateşlerde yakıldı (s. 40). Ancak yine de bir gün geldi ve vicdanları sızlatan bu ateşler söndürüldü. Hürriyet aşkı bütün mutlakiyetlere, bütün kalplere yerleşti. Bütün bu olumsuzluklara rağmen garp, bugün vicdan hürriyetinin en parlak tecellî ettiği yer oldu.

Bu hakikat bilinip her yerde herkesin mezhep hürriyetine saygı gösterilmedir. İslâmiyet de bize bunu emreder. Kanun-i Esasî’nin mezhep hürriyeti ile ilgili on birinci maddesi şöyle der: ‘Devlet-i Osmaniye’nin dini İslâm’dır. Bununla beraber halkın huzurunu ve âdâbını ihlâl etmemek şartıyla Osmanlı memleketlerinde bilinen bilcümle dinleri serbestçe icra etmek ve değişik cemaatlara verilmiş olan mezhep imtiyazlarının eskiden olduğu gibi yürütülmesi devlet güvencesindedir.’ (s. 40-41)”

“*Fikir Hürriyeti*” başlığı altında bu hürriyetten bahseden yazar şöyle der:

“Fikir hürriyeti, serbest düşünmekten ibaret değildir. İnsanı hiçbir kuvvet serbest düşünmekten alıkoyamaz. Fikrini mevcut vasıtalarla neşre imkân bulamayanlar, uzun uzadıya düşünmekten vazgeçerler. ‘*Söylesem söz olur, söylemezsem dert olur.*’ sözünde olduğu gibi eğer bir yerde söz söyleme hürriyeti olmazsa, açıklaması zor bir fikre sahip olmak gerçekten bir derttir. ‘*Hiç olmazsa yüreğimin zehrini döktüm.*’ diyen bir adam, fikrini açıklayarak içinin sıkıntılarını hafiflettiğini ilân etmiş olur. Fikir hürriyeti, konuşmanın zarurî bir sonucudur. Tabiat insanı akıl ve konuşma ile donattığına göre o düşünecek ve söyleyecektir. Akıl ve fikrin doğru bulduğunu söylememek, tabiata aykırıdır. Fikir hürriyetinin tecellisi çeşitlidir. Söz hürriyeti de bunların ilkidir.(s. 42)”

Daha sonra “*söz hürriyeti*” üzerinde duran yazar bu hususu şöyle açıklar:

“Söz hürriyeti, bir veya birden ziyade muhataba fikir ve maksadı sözlü olarak serbestçe beyandan ibarettir. Sohbet ve görüşmelerden başlayarak konferanslarda, mitinglerde insanlara karşı yapılan hutbeler, nutuklar hep söz hürriyetine girer. Bunun da sınırı vardır. Herkes görüşlerini, inançlarını serbestçe beyan edebilir. Karşıt fikirlere karşı her şahsın edep dahilinde tenkit hakkı da vardır. Ancak söz söylerken, kimse kimseyi tahkir edip kınayamaz. Hürriyetler ummun menfaatleri itibarıyla lüzumu kadar sınırlandırılır. Söz ile başkalarını isyana teşvik etmekten çekinmek, söz âdabını unutmamak gerekir. Hem konuşanın hem muhatabının bir takım sorumlulukları vardır.

Gevezelik, boşboğazlık hiçbir zaman makbul olmamıştır. İnsan sözünü bil-meli ve söz hürriyetim var diye kuru sıkı hezeyan etmemelidir. Özellikle vaizler ve hatipler muhataplarının konumunu dikkate almak mecburiyetindedirler.(s. 43) Hatipten eğer mümkünse müsaade istenilerek bir itiraz söz konusu olsa da ihtiyatlı olmak gerekir. Çünkü her taraftan bir eleştiri sesi yükselecek olursa hatip, herkese cevap vermekten, bizzat kendi söyleyeceklerini söyleyemez olur. Onun mevkii söz dinlemek için değil, söz söylemek içindir. İnsanın işittiği söz-ler karşısında tahammülünü yitirir, bir galeyan hissederse en iyi yol, o meclisi terk etmesidir. Muhaliflerin konferanslarına düdüklerle, borularla gelenler, edep ve terbiyeden çıkanlar, muhaliflerini yuhalayanlar için söylenecek sözüm yok-tur. Ancak bilinmeli ki ‘meşrutiyette her vatandaş fikir hürriyetine ve söz söy-leme hakkına sahiptir.’(s. 44)”

Yazar “yazı (kalem)ve matbuat hürriyeti” üzerinde de durur. “*Fikir hürriye-tinin en geniş ve önemli tecellî sahası matbuattır.*” diyen yazar, fikrini Muallim Duguit’in şu sözü ile pekiştirir: “Matbuat hürriyeti, izne gerek görülmeden ve bir çeşit tetkik ve gözden geçirme olmadan, herkesin görüş ve düşüncelerini kitap, risale, mecmua, gazete vs. suretinde basması ve neşretmesinden ibaret-tir.”(s. 45) “Neşriyat yapanlar cezaî sorumluluklardan ve haklarından kurtulmuş olamazlar. Matbuat hürriyeti diğer hürriyetler gibi mutlak değildir ve olamaz. Kanun-i Esasî’nin on ikinci maddesinde ‘Matbuat, kanun dairesinde serbesttir. Hiçbir şekilde basılmadan önce yazılanlar teftiş ve muayeneye tabi tutulamaz.’ denmiştir. Bir fikir ve düşüncenin efkâr-ı umumiyede suç teşkil dip etmediğini anlamak, ancak vatanın insanlarından kur’a ile seçilmiş heyetten meydana gelen bir mahkemenin tetkiki ve kararı ile mümkündür. Bu seçilen kişilerden oluşan heyet, her memlekette farklı özellikler gösterir. Bir memlekette efkâr-ı umumiyenin kıymeti, ondaki ilim ve irfan derecesiyle mukayese olunur (s. 46-47). Bizim efkâr-ı umumiyemizin seviyesini de düşük görüyorum. Bütün bu konferanslar, gazete-ler, risaleler... her şeyden önce irfanımızın seviyesini yükseltecek cinsten olma-lıdır (s. 47).”

Toplantı Hürriyeti: Bu hürriyet için de Fransa’dan ve bizden örnek veren yazar şunları söyler: “Kanun-i Esasî’nin yüz yirminci maddesine uymak kaydıyla Osmanlılar toplanma hakkına sahiptir. Osmanlı Devletinin bütün topraklarına ihlal getirme, meşrutiyet idaresi ve hükümetini değiştirme ve Kanun-i Esasî hükümlerinin aksine hareket ve Osmanlı unsurlarını siyasî olarak ayırma gibi maksatlardan birine hizmet veya ahlâk ve umumî kuralların aksine cemiyetler teşkil etmek, herhangi bir gizli cemiyet kurmak yasaktır (s. 48).

Tahttan indirilen hükümdar zamanında toplantı yapma veya cemiyet kurma şöyle dursun, bu sözlerin dergi, kitap veya risalelerde zikri bile yasaktı. İki kişi

tenha bir yerde baş başa verse hemen dikkati çeker, üç beş ahbapla bir evde toplanması felâketlerine sebep olurdu. İnsanî hakların ayaklar altına alındığı_o devirden burada söz edilmesine bir neden yok. Meşrutiyetin ilânı Osmanlılara toplanma hakkı ve cemiyetlerin teşkili hakkını hediye etti. Çünkü toplanma hakkı doğal bir haktır. Hatta sadece bir hak değil, zorunlu bir ihtiyaçtır. Buna delil de insanların toplu halde yaşamaları gösterilebilir.

İnsanların herhangi bir zamanda veya düzenli olarak bir araya gelip sohbeti, fikir alışverişleri, eğlenmesi, gülüp oynaması (düğünlerde, balolarda olması gibi) basit toplantılardan sayılır. Toplantı hakkı, konferans, nutuk amacıyla halkı kapalı veya açık yerlerde bir araya toplamak, umumî toplantı yapmaktır. Kanun-i Esasînin yukarıda zikredilen yüz yirminci maddesi işte bu toplantı hakkına uymayı şart ve gerekli görüyor. Meşrutiyet ilân edildiğinde toplum ve cemiyet kanunu yoktu. Bu nedenle fertler bu hürriyeti büyük bir tutku ile kullanmaya koyuldu ki ifrata kaçıldı. Yeni türeyen hatipler, önüne gelen yüksek bir yere çıkar ve ağzına gelen saçma sapan sözleri etrafa fırlatırdı (s. 49). Her nutuk atanın son sözleri '*Yaşasın hürriyet veya meşrutiyet, kahrolsun istibdat veya müstebitler*' oldu. Fakat büyük alkışlara mashar oldular. İyi fena her nutku alkışlayan bu ellerde nasırlar oluştu. Hep alkışladık ve hâlâ da alkışlıyoruz ama düşüncesiz bir şekilde. 'Yaşasın hürriyet' demekle hürriyet yaşamaz, onu kalplerde, zihinde yaşatmak gerekir. Hayat, hürriyet, meşrutiyet için de bu şarttır. Uygun bir muhit, fazilet ve irfana gereksinim vardır. 'Kahrolsun istibdat' demekle de istibdat kahrolmaz. Hatta bizim bilinçsizce yaptığımız alkışlarımız arasında yeniden doğar. Her baş verdiğinde yabanî otlar gibi itinayla birer birer ayıklamak gerekir. Geçen dört yıl bunu çok güzel gösterdi. Toplanma hakkının mutlak biçimde kullanılması memlekete zarar getirir. 13 Mart hadisesi her gün yapılan bu toplantıların sonu oldu. Fransız ihtilâlinin terör devrini meydana getiren de bu toplantı hürriyeti olmuştur. Çok geçmeden yayınlanan yeni bir emirname ile kulüpler ve cemiyetler kapatıldı. Sonuçta Fransızlar da kısa bir zaman sonra toplantı yapma hakkından mahrum kaldılar.

Toplantı ve cemiyet hakkı bir tabii haktır, ancak umum menfaati adına kontrol altına alınabilirse de iptal edilemez. Fransa'da toplantı hakkının tasdik edilmemesi, Lui Philip'in düşürülmesiyle neticelenmiştir. İkinci Cumhuriyet, toplanma hürriyeti, kulüplerin kurulması hakkını teslim etmiştir. Ancak daha sonra bu hak suiistimal edildiği için, 19 Haziran 1849 kanunu hükümete bunu men etme hakkı verdi (s. 51). Üçüncü Napolyon zamanında yirmiyi aşkın toplantıya müsaade edilmedi. Fransa'da toplantı yapma hürriyeti 30 Haziran 1881 kanunuyla kabul edilmiştir. Bu konuda da yapılacak kanunlarda memleketin hukukî ihtiyacı esas alınmalıdır. Tarihî hadiselerden istifade etmemiz gerekiyor. 14 Nisan 1325'ten sonra millî meclisimiz bazı kanunların yanında toplantı ve ce-

miyet kurma kanunlarını da çıkarmıştı. Ancak örfî (askerî, sıkı yönetim) dönemin devamı nedeniyle İstanbul'da tatbikine imkân görülmedi. Bu haktan sınırlı bir şekilde istifade etmek isteyen mücahit filozof Dr. Rıza Tevfik Bey, sırf muhalefet fırkasının sözünü kesmek için yirmi beş gün hapse mahkûm edildi. Halbuki bu hak, İttihat ve Terakki'nin istediği sâdık adamlarına hediye ediliyordu. Ancak günden güne adam kayırma, keyfî idare, suiistimaller yüzünden son günlerde kendileri de sustuğu için geçici kanunları da hükümden âdetâ düştüler.

Fertler toplanma hürriyetini takdir etmeli ama bunu memleketin, hatta bir firkanın zararına kullanmamalıdır. Hangi fırkaya mensup olursa olsunlar milletimizin fertleri saygıya lâyıktır fakat inanıyorum ki henüz şartlar hakikî meşrutiyete yabancıdır. Meşrutiyet, son sistem tesirli bir silâhtır. Mermiye hedef isabet ettiremememiz acemiliğimizdendir. İsbet ettiremediğimiz gibi kimimiz o silâhla beceriksizliğimiz yüzünden çeşitli kazalara sebep oluyoruz. İçimizden bazı hainler gâfletimizden istifade ederek suikastlara teşebbüs ediyorlar! Bazı düşüncesizler büyük bir saflıkla 'Bu silâh bizi zafere ulaştırmadı, bizim (Çakmaklı!) bundan iyiydi.' derken, bazı müstebitler de 'Millet bu silâhı kullanamıyor. Eline eski silâhı verelim; ta ki yenisini kullanacak bir seviyeye gelsin!' demektedirler. Fakat öyle değil! Millet eski silâhını bir müddet kullanmakla yenisini hissen kullanacak bir kabiliyet gösteremez; gösterseydi şimdiye kadar gösterirdi. Bilâkis yeni silâhı dâima elinde bulundurmalı ki tez zamanda onu hissen kullanabilmeyi öğrenebilsin. Bunun ucunda daima talim, daima talim vardır. Ancak öğretmenler kudretli ve fazilet sahibi olmalıdırlar. Mavzerin kullanılmasını öğrenmek için Almanya'dan muallimler getirttik (s. 53). Meşrutiyet silâhını talim için de acaba yabancı ellere mi ihtiyaç duyacağız?"

İhsan Adli toplantı yapma hakkının, devrin yönetiminde bulunan İttihat ve Terakkiciler tarafından yanlış kullanıldığına işaretlerle toplumumuzun buna henüz hazır olmadığını söyleyenlerin doğru düşünmediğini söylüyor.

Miting Düzenleme ve Bundan Maksat: Sıradan bir fikir ve düşünceyi bir kısım kişilere duyurmak, izah etmek için yapılan konferanslar şöyle dursun, bu özel kanuna uygun umumî meydanlarda düzenlenen mitinglerden asıl amaç, halkı bir konuda aydınlatmaktır. Bu tür toplantıların daimâ bir programı, bir düzenleme heyeti vardır. Yapılmadan önce hükümete bildirmek gerekir. Böylece hükümet düzeni, emniyeti temin için gerekli tedbirleri alır.

Miting sırasında toplananlara hitaben nutuklar söylenecektir. Mitingin maksadı bu suretle halka açıklanacak, hükümete ve gerekli yerlere duyurulacaktır. Bazen dahilî ve haricî bir siyasî mesele hakkında yurdun her tarafında birçok mitingler düzenlenebilir. Halk düşüncesinin böyle her yerde aynı şekilde tezahürü hükümetçe önemli görülmesi gerekir. Mitingler yani fikirlerin tezahürü,

bazen öyle bir şiddetli ve inatçı olur ki hükümeti yeni bir tutum sergilemeye mecbur eder. Çünkü hükümet, siyasetini değiştirmeyecek olursa, bir ihtilâl karşısında kalması mümkündür.

Görülüyor ki meşrutiyet, millî görüşlerin hükümeti demektir. Ne yazık ki altı yüz seneden beri boyunduruk ve baskı altında, cehalet karanlığında yaşamış bir milleti, memleket idaresinde, umumî siyasette özel bir fikir sahibi yapmak güçtür.

Bunun için yayımlar, tanıtıcı bildirimler ciddî bir şekilde çalışmakla beraber halka derhal meşrutiyetin genel esaslarını öğretmek, telkin etmek gerekir. Yoksa iki-üç kişiden mürekkep bir idarî heyetin yaptığı bir mitinge her rast gelenin, bu toplantıdaki amaçtan habersiz olarak ağzı açık bir halde ve sırf bir merak hissiyle iştirak-i efkâr-ı umumîyenin tecellî etmesini temin ettiremez. Kulüplerden çektirilen ve çekilen suni telgraflar da bu türdendir.

“Meşrutiyetin ilk coşkulu günleriydi. Olanlardan öyle habersiz kişilere tesadüf ettim ki iki zut fikri aynı coşkuyla alkışladılar.

Yazık o alkışlara ve alkışlayan zayıf ellere!”(s. 55) ifadeleriyle İhsan Adli eserine son verir.

Görüldüğü gibi İhsan Adli, son satırlarda M. Akif'in şiirlerinde yaptığı toplumsal eleştiriyi o da bu eseriyle tekrar etmiştir. İnsanların henüz bilinçlenmediğine, hürriyet kavramının yeterince anlaşılmadığına işaret etmiştir.

2. “Hürriyet Kurbanları”nda İhsan Adli

Osmanlı aydınları, meşrutiyetin ilânını her şeyin çaresi gibi görmüş, memlekette her şeyin birden düzeleceğine ve sonsuz bir serbestlik içinde bulunacaklarına inanmışlardı. İşte II. Abdülhamit döneminin mağdurlarından biri olan İhsan Adli de bunlardan biri olup İttihat ve Terakki'den çok şey bekleyenlerdendir. Ancak aradığını bulamamış ve bu partiye muhalefet için kurulan İtilâf ve Hürriyet Fırkası'na dahil olmuştur. Hayatının özellikle İttihatçılar tarafından zulümlere uğratıldığı dönemini anlattığı “Hürriyet Kurbanları”⁵ adlı piyesi, Ekim 1918'de yazmıştır. Eserin girişine Ramle⁶'de üç sene kadar ilmî toplantılarına katıldığı Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin kendisine eser ile ilgili yazdığı mektubunu da ilâve ederek 1919'da bastırmıştır. Hürriyet Kurbanları ve devrin siyâsî hadiseleri

⁵ İhsan Adli, *Hurriyet Kurbanları*, Helyopolis (Üsküdar-Istanbul), 23 Ağustos 1918, Edirne Vilâyet Matbaası 1335 (M 1919), s. 37-40.

⁶ Ramle: Ramallah, Filistinin dağlık kesiminde kent; Kudüs-Nablus karayolu üzerinde, Kudüs'ün kuzeye doğru yayılmış mahallelerinden 2,5 km uzaklıkta, 1967 savaşıdan beri İsrail işgali altında. (*Buyuk Larousse Sozluk ve Ansiklopedisi*, C. 19, Milliyet, Interpress Basın ve Yayıncılık A. Ş., İstanbul, 1986, s. 9696).

hakkında görüşlerini anlatan Cemâleddin Efendi, memleketin halihazırdaki kötü ve nazik durumunu ve kalpleri yaralı olan hamiyetperverlerin yaralarını tazeleyeceğine düşünerek piyesini şimdilik (Kasım 1918) ertelemesini, uygun bir zamanda bastırmasını tavsiye eder (s. 5).

İhsan Adlî, Hürriyet Kurbanları'nı Marsilya'da kaybettiği oğlu Hadi'ye ithaf eder. Eserin kapağına Namık Kemal'den "Bir milletin kuvve-i nâtıkası edebiyatı ise, timsal-i edebî nâtıkai-zi-hayatı da tiyatrodur." sözünü koyan İhsan Adlî, ondan etkilendiğini gösteren bir dörtlük de yazar. Bu dörtlük:

Asmakla ve kesmekle bu ensâl biterse
As, kes, yaşa, tek ferd olarak hâk-i vatanda
Sırtlan gibi meşhedleri gez feth-i kubûr et
Emvâte fütûhâtını göster şu cihanda!

*Ihsan Adlî, Helyopolis*⁷ 23 Ağustos 1918

Hürriyet Kurbanları, Sait Halim Paşayı istifaya zorlamak ve Talat Beyi sadrazam yapmak için bir araya gelen İttihatçıların gizli toplantısı ile başlamıştır.⁸ Üç perdeden meydana gelen bu eserde yazar, bu toplantının anlatıldığı birinci perdenin hayalî olmakla birlikte oradaki fikirlerin doğruluğundan ve diğer perdedeki olayların gerçek olduğundan söz eder (s. 6). İhsan Adlî kendi geçmişine ait hikâyesini onu çok iyi tanıyan Talat Beyin ağzından anlatır.

Halil, Talat, Fuad, Şerif ve Enver Beyler, Cavit Beyin evinde yaptıkları gizli toplantıda İhsan Adlî hakkında konuşurlar. Talat Bey onu Harbiye'den tanımaktadır. 1900'de zabıt olan İhsan Adlî, zeki ve muktedir biridir. İstibdadın en acı tecrübelerini görmüş, hapslere atılmış, sürgüne gönderilmiştir. Meşrutiyetin ilânında Ankara'da ikâmete me'mur bulunmaktadır. 1908'de diğer siyasi haksızlığa uğrayanlarla birlikte İstanbul'a dönmüş olup başlangıçta ittilhatçılara dost görünmüştür. Nur-ı Osmaniye'nin "Mekâtib-i Âliye Kulübü" ile "Beşiktaş Kulübü"ne devam eder. Oradaki konuşmalarıyla dostlar kazanır. Hemen her toplantıda, tamamına yakın bir çoğunlukla başkanlığa seçilir. Ancak sonradan muhalefete geçer. Kulüplerde bilhassa Talat Bey aleyhinde söylediği sözler kafaları karıştırmaya başlamıştır. "Yeni Gazete"ye yazdığı imzasız baş makaleler ile el altından muhalefeti cesaretlendirme ve takviyeye uğraşır. Partide bölünmeler başladığı sıralarda Yeni Gazete'de (Faruk Nevzâd) imzası altında birbiri arkasına iki önemli makale görülür. Bunların ihtiva ettiği fikir ve görüşler, mebusların da dikkatini çekmiş ve önemsenmeye başlanmıştır. Talat Bey, araştırır ve "Fa-

⁷ Helyopolis: Üsküdar, antik Khryssopolis; Marmara Bölgesinde, İstanbul iline bağlı, Anadolu yakasında ilçe. Büyük *Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 23, s. 12039.

⁸ Eser, Üsküdar'da 9 Ekim 1918'de bitirilmiş olup 1919'da Edirne Vilâyet Matbaasında bastırılmıştır.

ruk Nevzâd"ın İhsan Adlî olduğunu öğrenir. İhsan Adlî "Tanzimat"ta, "Sabah"ta bazen Faruk Nevzâd bazen Ebu'l-Hadi takma adlarıyla İttihatçılar aleyhine makaleler neşretmeye devam eder. Kulüplere devam etmez olmuştur. Beşiktaş Kulübü onu resmen davet eder ancak o, kulübe istifa ettiğini bildiren bir mektup gönderir. Bunun üzerine de cemiyetten uzaklaştırılmıştır.

Meclisin kapatılmasından sonra o sırada Ayan Reisi olan Gazi Muhtar'dan izin ve cesaret alarak daha önce kendisinin uzun süre sürgün kaldığı Karahisar-ı Sahib'e gider ve muhalif fırka adına mebusluğa adaylığını koyar. Orada Hürriyet ve İtilâf Fırkasının teşkilâtını kurar. Talat Beylerin bütün tehditlerine rağmen çalışır ve başarılı olur. O sırada Talat Bey dahiliye nâzırıdır. Meclis-i Ayan bağımsız olduğundan "İhsan Adlî" hakkında idarî bir tedbîr alamaz. Ancak propaganda yapmasının onun memuriyeti ile uyuşmadığını anlatan bir resmî yazıyı Ayan Reisi Gazi Muhtar'a gönderen Talat Bey, İhsan Adlî'nin azlini ister. Çünkü "Baba Tefik"i bu sûretle Said Paşaya azlettirmiştir (s. 39). Ancak Ayan reisi "Valilerden nâhiye müdürüne, nüfus memuruna kadar bütün hükümet memurları İttihad ve Terakki namına propaganda ile meşgul iken, Ayan Evrak Müdürü İhsan Adlî Beyi kural dışı bırakıp Hürriyet ve İtilaf Fırkası lehine hareket ediyor diye cezalandırmak, azarlamak, doğru olmaz. Bu hususta bir kanun tanzim ve neşr edilinceye kadar bir şey yapılmamak tabiidir." diye cevap verir.

Bu cevabı alan Talat Bey çok hiddetlenir. Meclis-i Mebusan gibi, Meclis-i Ayan'ı da cemiyetin hükmü ve nüfuzuna sokmaya karar almıştır. Talat Beyin bu başarısızlığı, İhsan Adlî'ye arkadaşları tarafından yazılır. İhsan Adlî buna bir kıt'a ile cevap verir. Bu kıt'a şöyledir:

"Yüzüm ak, alnım açık hür yaşadım âlemde
Eğmedim kimseye baş, devr-i Hamidî'de bile
Olamam Talat didârına üftâde, esîr,
Yaşarım haşre kadar safvet ve ulviyyet ile"

Talat Bey o zaman İhsan Adlî'den intikam almaya yemin etmiştir (s. 40). Toplantıda İhsan Adlî ve yandaşları için Talat Paşanın öngördüğü cezalar sıralanır. Onlara göre bu en doğal haklarıdır. Cavit Bey şöyle der:

"Sahib-i kuvvet isen sen de kavîler gibi as, kes;
Hak ve hürriyet-i âlem sana mevdû' demektir!
Kahr ve tedmîrde bir sûret-i meşrûa aranmaz,
Yaşamak harb ise her vasıta meşru' demektir!"

Cavit Bey, "Eğer biri çıkar da bize yine o, kahr ve tedmîr ettiğimiz âdamların ismet ve mağduriyetlerinden, hakk-ı hayatlarından bahs edecek olursa şu cevabı verecektir:

Aç dîde-i masumunu, ismet hezeyândır,
 Ey nur-ı hakikat arayan hilkata dair!
 Mağdur o ki za'fıyla düşer hâk-ı fenâyâ,
 'Öldür, yaşa' kanun-ı tabiat bunu âmir! (s. 48)

Bu gizli toplantıda Talat Bey, İhsan Adlî'nin o zamana kadar geçen hayat hikâyesini vermiştir.⁹ Meclis-i Ayan'da bir dönem "evrak müdürlüğü"¹⁰ yapan

⁹ Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden sağlanan belgelerinden dördü aşağıda sunulmuştur.

1) *Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Huzûr-ı Sâmisine*

Ma'rûz-ı âcizânemdir.

Mahmûd Şevket Paşa hâdisesini müte'âkib ittihad ve terakkî hükümetinin kâhîrâne tedâbirinden olarak fi 6 Haziran sene 1329 sene-i rûmiyyesinde (Kasaba)da tevkîf ve İstanbul'a sevk idildim. On dört gün işkenceye ma'rûz kılındıktan sonra bir taraftan isticvâb ve muhâkeme olunmayacak keyfî ve zecrî sûrette vatanımdan teb'îd olundum. Ma'lûm-ı fahîmâneleri buyurulduğu üzere bundan on dört gün akdem Mısır'dan ma'a âile avdete fırsat ve imkân bulabildim. Ne giderken ve ne gelirken hiçbir taraftan masârif-i seferiyyem tesviye edilmedi. Bu kere avdet idenlere Emniyet-i umûmiyyeden harcırâh virildiğini istihbâr itdiğimden, senelerden beri temâdî iden zarûretime binâ'en hissese terettüb iden harcırâhın bir gün evvel tesviyesine emr-i âlî-i nezâret-penâhîlerinin şâyân buyurulmasını istihâm eylerim. Ol-bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 28 Nisan 1319 / Fî 28 Nisan 1919

Kasaba Kaimmakamlığından mağdûr İhsan Adlî

(DH. EUM.MH., 1337. Ş. 18, 191/2, Emniyet-i Umumiye Müdüriyesine)

2) *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Muduriyeti*

Muzekkere

Kasaba kâimmakâm-ı sâbıkı İhsân Adlî Bey tarafından virilen istid'ânâmede Mahmud Şevket Paşa hâdisesini müte'âkib hudûd-ı hârice çıkarıldığımdan ve bu kere Mısır'dan avdet eylediğinden bahisle azîmet ve avdet masârif-i râhiyyesinin i'tâsı talep edilmiş ve mûmâ-ileyhin Mahmud Şevket Paşa vak'ası üzerine 18 Haziran 1329 târihinde hudûd haricine çıkarıldığı İstanbul Polis Müdüriyeti-i Umûmiyyesi'nden cevâben vârid olan tezkire münderecâtında ve 14 Nisan 1335-târihinde Dersa'âdet'e muvâsalat eylediği yedindeki evrâkın tedkîkinden anlaşılmiş olup azîmeti 1329 senesine müstâdif olmasına ve o sene bûdcesinde karşılık bulunmamasına mebni azîmet için bir şey i'tâsına imkan yoksa da yalnız avdeti için her kaç gurusun i'tâsı tensîb buyurulur ise Emniyet-i umûmiyyenin 1335 senesi bûdcesinin yüz altmış dokuzuncu faslının birinci sevk ve mu'âvenet maddesinden mahsûben i'tâsı zımında mikdârının emr ü işâret buyurulması mütevakkıf-ı re'y-i sâmi-i cenâb-ı nezâret-penâhîleridir.

Fî 6 Mayıs sene 1335

(DH. EUM.MH., 1337. Ş. 18, 191/2, Kasaba Kaimmakam-ı sabık İhsan Adlî Bey hk.)

3) *İstanbul Polis Muduriyeti-i Umûmiyyesi*

Emniyet-i Umûmiye Muduriyeti-i Aliyyesine

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Vârid olan fi 3 Mayıs 1335 târih ve 98555/692 numaralı tezkire-i aliyyeleri cevâbidir. Kasaba Kaimmakâm-ı sâbıkı İhsân Adlî Efendi'nin Mahmud Şevket Paşa vakası üzerine 18 Haziran 1329 târihinde hudûd hâricinde çıkarıldığı dosyası tedkîkâtından anlaşılmağla ol babda emr ü irâde hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 5 Mayıs sene 1335

Polis Müdür-i umûmîsi nâmına

Mustafa...

(DH. EUM. MH., 1337. Ş. 18, 191/2)

4) *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Muduriyeti*

Istanbul Polis Mudurıyet-i Umûmiyyesi

Kasaba Kaımmakâm-ı sâbıkı İhsân Adlî Efendi imzâsıyla verilen arzuhâlde Mahmud Şevket Paşa hâdisesini müte'âkib 6 Haziran 1329 târihinde Kasaba'da tevkîf ve İstanbul'a nakledilerek Mısır'a teb'id idildiğinden ve bu kere avdet itmiş olduğundan masârif-ı zarûriyyesinin i'tâsı talep edilmiş ise de mûmâ-ileyhin kaydı bulunamamış olduğundan ne sebeble hangi tarihte nereye sevk ne vakit serbest bırakılmış olduğunun iş'âr buyurulması ricâ olunur ol babda.

30 Nisan 1335

(DH. EUM.MH., 1337. Ş. 18, 191/2, İhsan Adlî Ef.)

- ¹⁰ İhsan Adlî'nin bu memurluğa atanması ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan üç belge aşağıda sunulmuştur:

1) Meclis-i a'yân ve mebusân dâ'ireleri için iki evrak memurunun intihâb ve ta'yinine lüzum görülmesiyle bu kere bâb-ı âfide küşâd olunan imtihana iştirâk etmiş olan dört zâtın evrâk-ı imtihaniyyesi ma'rifet-i âcizemizle bi't-tedkîk bunlardan Ziraat Bankası dosya me'mûru Halil ve İhsan Adlî efendilerin varaka-i imtihâniyyeleri diğerlerine fâ'ik ve tevdi' olunacak vazifeye göre kâfi görülmüş olmağla ol-babda emr u irâde hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 3 kânûn-ı sâni sene 1324

Şûrâ'y-ı devlet istînaf mahkemesi a'zâsından

Mühür

Ma'arif heyet-i ilmiye a'zâsından

Mühür

Bâb-ı âli evrak müdürü

Mühür

(DH. İD., 1326. Za. 26, 124-1/27)

2) Mâliye Nezâret-i Celîlesine

Meclis-i a'yân ve mebusân dâ'ireleri evrak ve me'mûriyetlerine icrâ olunan müsâbakada Ziraat Bankası dosya memuru Halil ve İhsan Adlî efendilerin ihrâz-ı tefevvuk eylediklerine hey'et-i mümeyyize tarafından verilen mazbatanın Sadâret-i uzmâ müsteşarlığından bi't-takdim tevdi' buyurulan müzâkerede izbâr ve mezkûr mazbatanın sûreti leffen tesyâr kılınmış ve Meclis-i a'yân ve mebusân riyâsetlerine mûma-ileyhimânın ma'aşları mecmû'u bulunan 2400 kuruşun mu'âmele-i tahkikiyyesinin ifâ ve muvâzene-i umummiyye derc ve imlâsı lüzûmunun muhâsebe beyânına ibtidâr kılındı. Ol babda.

7 kânûn-ı evvel sene 1324, 26 Zî'l-ka'de sene 1326

(DH. İD., 1326. Za. 26, 124-1/27)

3) Bâb-ı âli Sadâret-i uzmâ Müsteşarlığı

Meclis-i a'yân ve mebusân dâ'irelerine muktezî iki evrak me'mûrluğu için icrâ olunan müsâbakaya iştirâk eden zevâtın Ziraat Bankası dosya me'mûru Halil ve İhsan Adlî efendilerin yerlerine ihrâz-ı tefevvuk eyledikleri anlaşıldığına dâ'ir heyet-i mümeyyize tarafından i'tâ olunan mazbata takdim kılınmış ve mûmâ-ileyhimânın bin ikişer yüz gurusu ma'âşla mecâlis-i mezkûre evrak me'mûrlüklerine icrâ-yı me'mûriyetleri husûsunun Dâhiliye Nezâret-i celîlesine havâlesi menûti re'y-ı âli-i cenâb-ı sadâret-penâhîleri bulunmuş olmağla enr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 3 kânûn-ı sâni sene 1324

Sadâret müsteşarı Ziyaeddin

İş bu müzekkere-i muhavvele ve melfûf tasdiknâmede muharrer Halil ve İhsan Adlî efendilere tahsîs olunacak şehri bin ikişer yüzden iki bin dört yüz gurusun mu'âmele-i tahsisiyyesinin ifâsıyla muvâzene-i umûmiyyeye derc ve imlâsı zımnında mezkûr tasdiknâmenin leffiyile Mâliye Nezâret-i celîlesine tezkire-i aliyeye tasdîri bâbında fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 6 kânûn-ı evvel sene 324

Mezkûr mazbata sûretinin leffiyile 7 kânûn-ı evvel sene 1324 Mâliye Nezâreti'ne tezkere yazıldı.

(DH. İD., 1326. Za. 26, 124-1/27)

İhsan Adlî, "Bab-ı Ali Vakası"nın ortaya çıkışından sonra "Kasaba kaymakamlığı" görevi ile Aydın'a tayin olmuştur (s. 37-39).

Aydın kaymakamlığı¹¹ süresince siyasetle ilgilenmemiş, imar faaliyetlerine yönelmiştir. Harbiye'de okuduğu mühendislik derslerinden öğrendikleriyle şehir plânı çizmiş, geniş caddeler yaptırmıştır.

Kendisine muhalefet eden ve hakkında yazdığı dörtlükle de meydan okuduğunu bildiği İhsan Adlî ve yandaşları için zulümlerine başlayan Talat Paşa, İhsan Adlî için emirlerini vermiştir.

İhsan Adlî, olanlardan habersizdir. Talat Paşanın emirlerini iletmek üzere onu ziyarete gelen Manisa Mutasarrıfı Tevfik Bey ve Polis Müdürü Cemal Beye Kasaba'da mühendislik çalışmalarını anlatır. Cemal Beyin kendisinin mühendislik etmesinden hayrete düşmesi üzerine aynı zamanda mühendislik eğitimi gördüğünü, Ankara'da memurluk sırasında Vali Reşit Beyin onu sıkıntıdan kurtarmak için kendisinden istifade ettiğini ve kendisi tarafından orada tanzim ettiği harita ve plânları uyguladığından bahseder (s. 57). Paris'teyken ve döndükten sonra bu konuda aldığı eğitimden söz açar.

İhsan Adlî, Paris'te bulunduğu sırada (Ekol Spesiyal du Trou Public) diye anılan bir yüksek okula girmiş, Türkiye'ye döndükten sonra bu okulun özellikle madencilğe ait derslerini haberleşmek suretiyle takip etmiştir. Çünkü bu okulun her sene bu usûlde tahsile devam eden yeryüzünde on bini aşkın talebesi vardır. Bu sayede jeoloji ve maden çıkarılma usullerine dair, şimdiye kadar memlekette benzeri henüz yayınlanmamış gayet faydalı bir eserinin yayınlandığından bahseder. (s. 58) Cemal Beyin "Şair, hukukçu, asker ve mühendis!" diye hayretine İhsan Bey "Bunlara bir de isterseniz 'hekimlik etmeyen tabîb' isim ve sıfatını ilâve edebilirsiniz." der.

Cemal Bey bu kadar bilgi edinmeye neden ihtiyaç duyduğunu sorunca da İhsan Adlî Bey, "Memlekette iyi bir idareci olmak için." diye cevap verir (s. 58).

Mektepte, sürgünde, hapiste hep çalıştığını, gözünde cehalet ile cinayetin eş anlama geldiğini ifade eden İhsan Adlî, memleketin kendine hizmet edeceklerine muh-

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bir belge aşağıda sunulmuştur:
"Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye Dâ'iresi Şifre Kalemi
Aydın Vilayet-i Celîlesine

Kasaba kâ'im-i makâm-ı sâbıkı İhsan Adlî Bey'in Der-sa'âdet'e vürüd iden eşyâsı meyânında zuhûr edip pederi tarafından nezâret-i âcizî evrak müdüriyetine tevdi' kılınan ve vilâyet-i celîleleri ile mülhakât beyninde muhâbereye mahsûs bulunan şifre miftâhı leffen ve mahtûmen savb-ı âlîlerine irsâl kılındı, vusûlünün iş'âr buyurulması ve mahremiyetinde iştibâh olunduğu takdirde tebdîli menût-i re'y-i âlî-i vilâyet-penâhileridir, ol babda."

(DH. İD., 1331, B.30, Dosya no: 185-1, Vesika no: 10)

taç olduğunu ve ömrünün sonuna kadar da çalışacağını söyler. Ona göre: “ ‘Vatan ve milletimi severim.’ demek vatan ve milleti sevmiş olmağa kâfi değildir.” (s. 59)

İhsan Adlî, Mutasarrıf Tevfik Beye Meclis-i Ayan’ı terk edişinin gerçek nedeninin de bu olduğunu, Kasaba’ya geldiğinden beri siyasetle meşgul olmadığını söyler. Çünkü mensubu olduğu fırkanın iktidara gelince yaptığı sayısız yolsuzluklar, kanunsuzluklardan henüz kendisinin savunduğu haklara dayalı mücadelesinin ülkede kabul ve saygı görmesi mümkün olmadığını görmüştür. Ümit ve hayal kırıklığıyla neticelenen kötü bir tecrübeden sonra fırkacılıktan ayrılıp tarafsız bir idareci olmayı arzu etmiştir.

İhsan Adlî’nin Kasaba’da uğraşacağı pek önemli işleri vardır. Çünkü Kasaba’ya bin beş yüz haneden fazla göçmen sevk edilmiş olup hâlâ da devam etmektedir. Halbuki Kasaba’da bunları barındıracak kadar yer yoktur ama vali paşa meydana gelecek her türlü şikâyetten kendini sorumlu tutmaktadır. Beş aydır sadece beş lira tahsisat akçesi ile elli çuval undan başka bir şey gönderilmemiştir. Geçici kanunlarla ahalinin elindeki ihtiyaç fazlası görülen zahiresini, atını, arpasını, devesini bedelleri ödenmeden sadece bir makbuzla elinden aldıklarını, halkın her gün kendisine gelip parasını istediğini, onları “Mutasarrıfa yazdım.” diye oyaladığını, üstelik şimdi de iç borçları ödemek için hazine senetlerini halka kabul ettirmesi emr olunduğunu söyler. (s. 60) Artık muhacirlerin geçimi için halktan para toplamak imkânsızdır. Üstelik yerli halkın erkeklerinin çoğu silâh altında olduğundan kendileri de yardıma muhtaçtır. Hükümetten tahsisat, halktan nakit para alamadığı için yardıma muhtaç olanları evlere Tanrı misafiri olarak taksim etmiştir. Köylülerin boğazlarından kesip bu muhacirleri beslediğini söyleyen İhsan Adlî, valinin kendisini neden taciz ettiğine de anlam verememektedir.

Bütün bu yaptıklarını anlatan İhsan Adlî’ye Tevfik Bey, buraya geliş nedenini açıklar. Dahiliye Nazırı Talat Beyin emrini ona tebliğ eder: İzmir polis müdürü Cemal Bey ve maiyetindeki komiser Abdi Efendi onu o günkü posta ile İstanbul’a götürmeye memurdurlar (s. 61).

Hükümetin onu tevkife hakkı olmadığını, bu hususun Kanun-ı Esasî’ye ters düştüğünü söyler. Savcı yardımcısı beyle görüşmek ve nizam ve usullere aykırı olarak kişiyi sürgüne gönderenler hakkında kanunî işlem yapmasını istemek üzere çağırarak ister ama, Tevfik Bey bu işe lüzum olmadığını, Talat Beyin kesin emrine uymasını rica eder. Çünkü bütün bunların, muhaliflerinin şiddet ve öfkesine sebep olacağını söyler (s. 62). Dahiliye Nazırı Talat Bey, daha evvel de söylediği gibi ondan hem partisinin hem de kendisi için yazdığı dörtlüğün intikamını alma-ya başlamıştır. İhsan Adlî İstanbul’a getirilir ve Bâb-ı Âli civarında İstanbul Muhafızlığı tarafından özel hapisane haline getirilen bir binaya konur (s. 63). İstanbul’da büyük tutuklamalar yapılmaktadır. Burada kendisi gibi pek çok masum

mahkum vardır. Kırbaçlanan mahkumlardan İstanbul'da bulunamayan bazı kişilerin yerleri sorulmaktadır. Tekmelenen kırbaçlanan, küfredilen ve büyük işkenceler çektirilen bu mazlumlar, hürriyet kahramanları tarafından (?) hürriyet kurbanları, vatan haini konumuna düşürülmüşlerdir. İşkencelere dayanamayanlar ölmektedirler. İhsan Adlî'ye tuvalet temizlettirilir, tenekelerle su taşıtılar, hakaret ederler. Bu hapishanede işkencehane müdürü Mülazım Hüseyin Efendi onu vatan haini deyince aralarında tartışma çıkar. Çünkü o da Mekteb-i Harbiye'de okumuştur. Üstelik mülâzım değil, erkân-ı harp yüzbaşısı olacaktır. "Yazık ki sana 'kahraman-ı hürriyet' nasip olurken bana 'kurban-ı hürriyet' olmak kismet olmuştu." der (s. 66-67). İttihat ve Terakkiciler, II. Abdülhamit'ten daha zâlimdirler (s. 72). Yapılan işkenceler karşısında duyulanan İhsan Adlî şu şiiri okur:

"Olmasın mahmûl-i fikrim cinnete;
 Hizmet etmek istemiştım millete
 Aldanıp efsane-i hürriyete
 Uğradım bin 'itisaf ve zillete
 Ahd u peymânlar, kasemler ber-hevâ
 Olmaz alçaklarda namus ve haya!
 Hak ve hürriyet ne bî-sûd iddia,
 Lânet olsun böyle meşrutiyete!" (s. 75)

İhsan Adlî daha sonra buradan polis müdüriyetine, oradan Harbiye nezaretine, divan-ı harp mahpushanesine, oradan da vapurla Sinop'a gönderileceği söylenerek götürülür. İhsan Adlî yine bir kıt'a okur:

"Olamaz hak ve hakikat denilen şeyde karar
 Cezbeden ruhu onun mugaffil olan suretidir
 'Haklıyım ben' demeniz galibe udhuke gelir
 Adamın hakkını ihkak edecek kuvvetidir!" (s. 76-77)

İhsan Adlî'nin eşi Naciye Hanım ve biri erkek biri kız iki çocuğu ile Bâb-ı Âli'deki dahiliye nezaretine gelerek eşinin yerini sorar. Kendisine İstanbul idare-i örfiyeden öğrenebileceği söylenir. Burada bayılan Naciye Hanıma acıyan müsteşar bey bir kart vererek onu İstanbul muhafızlığına gönderir. Muhafız Cemal Beye de telefonla hanıma yardım etmesini rica eder. Naciye Hanım, burasının eşini, oğlunu, kardeşini arayan mazlumlarla dolu olduğunu görür. Cemal Beyden eşinin birkaç gündür orada olduğunu ancak o gün Divan-ı Harp hapishanesine, daha sonra da Sinop'a gönderileceğini öğrenir. Buna çok üzülen Naciye Hanım ondan eşi için af diler, siyasetle bir daha asla ilgilenmesine müsaade etmeyeceğini söyler. İstibdat döneminde başlarına gelenleri anlatır:

Eşiyle eski hükümet devrinde senelerce sürgün hayatı yaşamış, her türlü elem ve mahrûmiyete katlanarak gelmesini sabırsızlıkla bekledikleri meşrûtiyet devrinde de gördükleri mükâfat yine sürgün olmuştur. Karahisar-ı Sâhib'de¹² sürgündelerken Fehim Paşa “bombâ hadisesi” esnasında kendisini İstanbul'a çağırır. Mutasarrıf, muhâsebeci ile birleşerek, İhsan Adlî'yi Fehim Paşa'ya, Ermenilerle komita teşkil ediyor diye şikâyet etmiştir. İş asılsız çıkmış, Adlî Karahisar'a geri dönmüştür. Çok geçmeden bu sefer de Van-Âdilcevâz'a sürgünleri çıkar. Naciye Hanım şimdi altı-yedi yaşlarında bulunan oğlu Mazlum Hâdi'yi henüz dünyaya getirmiş, hasta yatmaktadır (s. 99). Ocak ayının ikinci günüdür. İhsan Adlî ağır bir dille mazeretini mabeyne bildirir. Yolculuk ancak yirmi gün ertelenir. Karahisar'ın, kışı çok sert geçmekte, hatta bazen ısı sıfırın altında otuz dereceye kadar düşmektedir. Adilcevaz ise bir aylık yoldur. Ayın yirmi üçü olur. O gün, ısı eksi on sekiz derecedir. Naciye Hanım henüz iyileşmemiş bir kadındır. Yirmi günlük Hâdi kucağında, 18 aylık kızı “Edîbe” kocasının kucağında olduğu halde polis ve jandarmaların arasında trene bindirilir.

Başlarından geçenleri Cemal Beye anlatan Naciye Hanım, “Beyefendimiz takdir buyursunuz ki, bilhassa bizler müstebid ve mürteci olamayız. Çünkü ‘Hürriyet-ilân olundu, saraydan kovulduk; istibdâd döneerse yine saraya dahil olu-

¹² İhsan Adlî'nin bu görevi ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bir belge aşağıda sunulmuştur:

Hüdâvendigâr Vilâyeti Mektûbî Kalemi

Aded 156

Mâbeyn-i Humâyun-ı Cenâb-ı Mulûkâne Başkâtâbet-i Celîlesine

Karahisar-ı Sahib'de bir ihtilalin karibü'l-vuku' olduğuna dair mutasarrıflık... me'mûr İhsan Adlî Efendi'nin takdim eylediği telgrafname üzerine ber-mantuk-ı emr ü ferman-ı humayun-ı hazret-i hilafet-penahi kendüsünden mazrufen alınacak varakanın cânib-i âlî-i asafanelerine takdîm eyleyeceği ve sâye-i makderet-vâye-i hazret-i hilâfet-penâhîde emn ü âsâyiş berdevâm idüğü Krahisar-ı Sâhib Mutasarrıflığı'ndan b'l-ış'âr mûmâ-ileyhin sû-i hâli tezkâr ve tekrâr edilmiştir Vâkı'a ihsân-ı merhamet-beyân-ı cenâb-ı pâdişâhî olmak uzere bin gurus ma'aş tahsisile Selânik'den mezkûr mutasarrıflık... nakl idilmiş olan mûmâ-ileyh zâten ef-kâr-ı muzırira erbâbî makûlesinden olup, vilâyetde vuku' bulan bir takım iş'ârâtı üzerine mû-nâsebsizliğine meydan verilmemekle beraber hasbe's-sadâka tarassud altında bulundurulması mutasarrıflığa yazılmış ise de bunun demir yollar güzergâhı olan Karahisar-ı Sâhib'de kalması muvâfık olamayacağı cevâben bildirilmesine ve kendüsü dahi tahrîrât müdürlüğüne ta'yin olunmak arzusunu izhâr eylesine binâ'en güzêr-gâh olmayan bir mahallin tahrîrât müdürlüğü ile Karahisar'dan nakli ve sâlifü'z-zikr bin gurus ma'âşın kat'ı evvelce Dâhiliye Nezâret-i celîlesine inhâ olunmasına nazaran icrâ-yi îcâbî mütevakkıf-ı irâde-i seniyye-i hazret-i şehriyârî olmağla ol babda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l emrindir.

Fî 26 Zi'l-ka'de sene 1322

Fî 19 Kânûn-ı sâni sene 1320

Hüdâvendigâr Vilâyeti Vâlîsi

Mühür

(Y. MTV, 1322 Za. 26, Dosya no 270, Gömlek sıra no: 154, Hüdâvendigâr Vilâyeti, Mütenevvi, Maruzat Evrak Bölümü)

ruz!' gibi hayâli bir gâyemiz yoktur. Hürriyet ilân edildiği zaman biz menfâde bulunuyorduk!"

Cemal Bey anlatılanlardan duygulanır ama kocasının yaptıklarının onları da felâkete sürüklediğini söyler. Bütün mesuliyeti kocasına yükler. Özellikle bu memlekette fırkacılıkla uğraşmanın tehlikelerinden bahseder. Naciye Hanım kocasının Sinop'a gönderilmekten affedilmesini rica eder. Cemal Bey Naciye Hanıma acır ve Talat Beyle görüşeceğini, kat'î söz veremese de kocasının Osmanlı sınırlarının dışına çıkarılmasına çalışacağını söyler. Naciye Hanım bir gün sonra kocası ile görüştürülecektir (s. 101).

İhsan Adlî, polis müdüriyetinde daha önce arkadaşı olan Tevfik Hadi Bey tarafından sorgulanır. Tevfik Hadi Bey, onu hiç tanımıyor gibi davranır ve hakaret eder. Aralarında sürtüşme geçer (s. 107). Divan-ı Harb-i Örfî'de ertesi gün eşi ve çocuklarıyla kısa bir müddet görüştürülür. Sinop'a gönderileceğini söyleyen İhsan Adlî'ye Naciye Hanım, Cemal Beyin kendilerini yurt dışına göndermeyi vaat ettiğini bildirir. İhsan Adlî, Mısır'a veya Fransa'ya gidebileceklerini, çünkü Sinop'ta kalebent olmaksızın hudut dışı çıkmamanın daha iyi olacağını ifade eder. Yurt dışında çalışıp, çocuklarına bakabileceğinden, Russo gibi sefalete düşünce çocuklarını cemiyetin yardımına terk etmeyeceğinden eşinin emin olmasını ister. O sırada oraya getirilen ve sosyalist olduğunu söyleyen İştirakçi Hüseyin Hilmi, hiçbir partiye mensup olmadığı halde tutuklanmasına şaşmaktadır. O, sosyalistlerin Viyana'da yapılan kongresinden dönmüş, vapurdan iner inmez yakalanıp buraya getirilmiştir. Bu sırada görüşme süreleri biten İhsan Adlî ile eş ve çocukları ayrılırlar (s. 117).

Harbiye Nezaretinin mahpushanesinde *Karagöz*'de yazdığı mizahî yazılarıyla tanınan Baha Tevfik ve İştirakçi Hüseyin Hilmi ile bir aradadırlar. Kendilerinin aleyhinde suçlama yapanın Talat Paşa olduğunu bilirler. "Fırsat bulursak, ömrümüz olursa bütün bu gördüklerimizi yazarız." diyen Baha Tevfik'e İhsan Adlî "Ona ne şüphe! Zâlimler bizim hakkıyla şahadet eden lisanlarımızdan korkmalı, hakikati anlatacak kalemlerimizden ürkmelidirler. Bizi hapis ve sürgün etmek veya vatanımızdan uzaklaştırmakla İttihad'ın zalimleri kendilerini emniyet altına almış olamazlar. Biz gideriz; Rahmetli Büyük Reşit Paşanın dediği gibi:

Bî-muhâbâ râh-ı nârefteye gitsem de ne var?

Kahr-ı hasm eğlemeye elde âsâdır hâmem!"

der (s. 125). (Çekinmeden gidilmemiş yola gitsem de ne olur? Kalemim, düşmanımı kahretmeye yarayacak elimdeki bastondur.)

Gece Harbiye Nezaretinden Sinop'a gönderilmek için arkadaşları da olduğu halde götürülen İhsan Adlî, Sirkeci rıhtımından vapura bindirilir. Ambara tıkil-

mak istemeyen İhsan Adlî, cebindeki altınları vererek kamara tutar. Hüseyin Hilmi Bey için de beş lira verir.

O sırada Muhafız Cemal Bey tarafından gönderilen bir kanun çavuşu, onun İtalyan vapuruna gideceğini, çocuklarıyla eşinin vapurda kendilerini beklediğini söyler (s. 144). Arkadaşlarıyla vedalaşan İhsan Adlî, diğer vapura biner ve âileyle Marsilya'ya gelir.

Yedi yaşındaki oğlu Hâdi hastadır. Fakir bir aileden ücret alamayacağını anlayan doktor tedavi için istekli olmamış, tıbben yapılacak bir şey olmadığını söyleyerek gitmiştir. Hastahaneye yatırılmayan çocuğun başında çaresiz on gündür beklemektedirler. Hâdi ölür. Naciye Hanım feryâd eder. İhsan Adlî'nin son yakarıları "Allah'ım Râhim ve âdilsen (...) zâlimlerin kahredildiğini ve adaletin kılıcı altında perişan olduklarını bana göster!" der (9 Ekim 1918) (s. 152).

İhsan Adlî'nin "Selânik Vilayeti Maarif Müdürü Muavinliği gibi uygun bir memuriyette istihdam edilmesi" ile ilgili talebi olduğu bir arşiv belgesinde yer almaktadır.¹³

İhsan Adlî hakkında elde edilebilen bilgiler sınırlıdır. Üsküdar Mutasarrıfı iken bastırıldığı (1919) "Hürriyet Kurbanları" isimli eserinden elde ettiğimiz bilgilere arşivden elde ettiğimiz çok sınırlı bilgilerle destek olduk. Eksiklerin farklı araştırmalarla tamamlanarak Türk Edebiyatına ve düşünce hayatına değerli katkısı olan bir sanatçının daha tanınması ve yaşatılması sağlanmış olacaktır.

Sonuç

'*Hürriyet*' kelimesinin, özellikle II. Meşrutiyet döneminin hukukçu, şâir ve yazarlarından olan İhsan Adlî tarafından üzerinde ısrarla durulan bir kavram

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden:
Yıldız Saray-ı Humâyûnu Baş Kıtâbet Dâ'iresi
Atına Sefâret-ı Seniyyesinden Şifre
Seyf-i hakikat hezeyannâmesi muharrirlerinin dâ'ire-i itâ'at ve inkiyâda dehâletle isti'tâf-ı merhamet-i seniyye-i hazret-i cihan-bânî eylemleri zımında nesâyih-i lâzime icrâsına devam edildiği evvelce arz olunmuş idi bu kere iş bu nesâyih nefcesini olarak merkûmlar yani İhsan Adlî ile Numan Nüzhet ve birkaç günden beri Liverpool'dan buraya gelip henüz diğerlerine iltihâk etmemiş olan Mehmed Ali izhâr-ı nedâmetle afv-ı âlîye mahzar edilmesini istid'â ve Adlî Selanik Vilâyeti ma'arif müdürü mu'âvini gibi münâsib bir me'mûriyetle istihdâmını ve diğerleri ise evvelce mensûb oldukları Mekteb-i tıbbiye-i şâhâneye kabûllerini istihâm etmişlerdir. Bu babda bir va'adde bulunmak için ta'lîmâtım olmadığı cihetle istid'âlarının arz-ı atebe-i ulyâ-i hazret-i hilâfet-penâhî kılarak şeref-sudûr edecek emr ü fermân-ı hümayûn üzerine kendülerine tebligâtta bulunacağımı söyledim. Memâlik-i şâhâneye karîb Atına gibi bir mahalde merkûmânın bırakılması muvâfık-ı maslahat olamayacağından merhamet ve şefkatine hadd ü pâyân olmayan velî nimetimiz efendimiz hazretlerine ref'-i keyfiyete delâlet buyurulması bâbında ferman.

Fî 10 kânûn-ı evvel sene 1299.
(Y. PRK. EŞA., 1317 . 5 . 6., 34/49)

olduğu görülmüştür. İhsan Adli'nin öğretici amaçla yazdığı "*Hürriyet*" ve kendi hayatının bir dönemini ve özellikle İttihat ve Terakkicilerin gerçek yüzlerini anlattığı "*Hürriyet Kurbanları*" adlı eserleri hem eski yazı, hem de ağır bir dille yazıldığı için bugünün okuyucularına bu çalışma ile tanıtılmak istenmiştir.

Hürriyet Kurbanları, tiyatro tekniği bakımından konuşmaların çok uzun, dolayısıyla da aksiyonun pek olmaması nedeniyle sahne tekniğine uygun değilse de içerdiği fikirler ve yazarın kendi şahit olduğu olayları anlatması bakımından devrinin bir belgeseli niteliğindedir. İttihatçıların gerçek yüzünü anlatan üç perdelik eserde olaylar Kasaba'da başlamış, İstanbul'da devam etmiş ve Marsilya'da son bulmuştur. Birinci perdenin dekoru oldukça teferruatlı anlatılmıştır. İttihatçıların Fransız İhtilâlini örnek aldıklarını göstermek amacıyla duvarları Fransız İhtilâlini gösteren tablolarla süslü salonda kurulan masa, Talat, Enver, Cemal Beyler ile yandaşlarının boğazlarına düşkünlüğü ve içkiye tutkularını göstermek ve onları yermek amacıyla oldukça detaylı tasvir edilmiştir. Bu perdedeki konuşmalarda hitabet üslûbu hakimdir. Kahramanların neredeyse tamamı gerçek kişilerdir. İhsan Adlî, hem yazar, hem kahramandır. Eserde verilen olaylar, arşiv belgelerinde de görüldüğü üzere gerçektir. Yazar haksız yere suçlanmış ve devrinde anlaşılamaştır. Ermenilerle işbirliği yaptığı, bazen hürriyetperver, bazen de istibdat yanlısı olduğu söylenilerek suçlanmıştır. Bütün suçlamalar onun İttihatçıların karşısındaki bir fırkaya dahil olmasından kaynaklanmıştır. Yazar, fikirlerinin uygulanması için henüz Türkiye'de şartların uygun olmadığı görüşüne varmış ve siyasetten vazgeçmiş ancak düşmanları, özellikle de Talat Bey onu rahat bırakmamıştır.

1914'te basılan "*Hürriyet*"i, '*hürriyet*' kavramının günümüzde de açıklanmasına ihtiyaç duyulması ve Türk edebiyatındaki fikir hareketlerini besleyen kaynaklardan biri olduğunu düşünmemiz; 1919'da basılan "*Hürriyet Kurbanları*" adlı tiyatro eserini ise yazarı İhsan Adlî hakkında ilgili kaynaklarda yeterli bilgi bulunmaması, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulduğumuz on adet belgeyi de eserle ilişkilendirerek yazarın gerçek hayat hikâyesine ulaşmaya çalışmayı ve eseri Türk tiyatro tarihimiz açısından da önemli saymamız nedeniyle tanıtmayı, böylece İttihat ve Terakkî, İhsan Adlî ve düşünceleri üzerine çalışacaklara ışık tutmayı amaçladık.

Kaynakça

Akün, Ömer Faruk; "La Marseillaise' in Türkçede En Eski Manzum Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXII, İstanbul, (s. 121-141).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH. EUM. MH., 1337. Ş. 18, 191/2

DH. EUM.MH., 1337. Ş. 18, 191/2, Emniyet-i Umumiye Mdrriyesine

DH. EUM.MH., 1337. Ş. 18, 191/2, İhsan Adlî Ef.

DH. EUM.MH., 1337. Ş. 18, 191/2, Kasaba Kaimmakam-ı sabık İhsan Adlî Bey hk.

DH. İD., 1326. Za. 26, 124-1/27

DH. İD., 1331, B. 30, Dosya no: 185-1, Vesika no: 10

Y. PRK. EŞA, 1317. 5. 6., 34/49

Y. MTV., 1322 Za 26, Dosya no: 270, Gömlek sıra no: 154, Hüdavendigar Vilayeti,
Mütenevvi, Maruzat Evrak Bölümü

İhsan Adlî; *Hürriyet*, Şehbal Kütüphanesi, Bab-ı Ali Caddesi, Numara 42, Dersaadet
(İstanbul), 1330 (1914).

İhsan Adlî; *Hürriyet Kurbanları*, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1335 (M. 1919).

İslâm Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı, C. 18.